

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

Εισαγωγή στην Κλασική Αρχαιολογία

Ενότητα 6: Γενική επισκόπηση και εξέλιξη της κεραμικής και της αγγειογραφίας II

Μανόλης Στεφανάκης

Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

1.	Γενική επισκόπηση και εξέλιξη της κεραμικής και της αγγειογραφίας II	4
1.1	Αρχαϊκή Περίοδος (7 ^{ος} -6 ^{ος} αι.)	4
1.1.1	Πρώιμη Αρχαϊκή Περίοδος: ο Ανατολίζων Ρυθμός (περ. 700-630/20) ..	4
1.1.2	Μέση και Ύστερη Αρχαϊκή Περίοδος (περ. 630/20-480)	4
1.1.3	Ο Ερυθρόμορφος Ρυθμός: η Πρώιμη Φάση (περ. 530/525-500).....	4
1.1.4	Ώριμος Ύστερος Αρχαϊκός (ΥΑ) Ερυθρόμορφος Ρυθμός (περ. 500-480) 4	
1.1.5	Ο Ύστερος Μελανόμορφος Ρυθμός (περ. 500-480).....	4
1.2	Σύνοψη: Η Αρχαϊκή Κεραμική στο Πλαίσιο της Εποχής.....	4
1.3	Βιβλιογραφία για μελέτη	8

1. Γενική επισκόπηση και εξέλιξη της κεραμικής και της αγγειογραφίας II

Στην έκτη ενότητα του μαθήματος θα αναπτυχθούν τα παρακάτω θέματα:

1.1 Αρχαϊκή Περίοδος (7^{ος}-6^{ος} αι.)

1.1.1 Πρώιμη Αρχαϊκή Περίοδος: ο Ανατολίζων Ρυθμός (περ. 700-630/20)

Το Πρωτοκορινθιακό (ΠρΚορ) Εργαστήριο

Το Πρωτοαττικό (ΠρΑττ) Εργαστήριο

Άλλα εργαστήρια

1.1.2 Μέση και Ύστερη Αρχαϊκή Περίοδος (περ. 630/20-480)

Αττική – Μελανόμορφος Ρυθμός (περ. 630/20-490/480)

1.1.2.1.1 Ο Μελανόμορφος Ρυθμός εκτός Αττικής

1.1.3 Ο Ερυθρόμορφος Ρυθμός: η Πρώιμη Φάση (περ. 530/525-500)

1.1.4 Ωριμος Ύστερος Αρχαϊκός (ΥΑ) Ερυθρόμορφος Ρυθμός (περ. 500-480)

1.1.5 Ο Ύστερος Μελανόμορφος Ρυθμός (περ. 500-480)

1.2 Σύνοψη: Η Αρχαϊκή Κεραμική στο Πλαίσιο της Εποχής.

Η τέχνη της Ανατολίζουσας περιόδου ανέτρεψε, πολύ σύντομα, το στέρεο και γεωμετρικό σύστημα των προηγούμενων χρόνων, εκφράζοντας μια έντονη τάση για οργανικές μορφές και ρεαλισμό. Χαρακτηρίζεται από την παραδοχή της αντικειμενικής μορφής της ζωής και τη δημιουργική ορμή της, καθώς και από μια παραγωγή νέων θεμάτων και συμβόλων που έχουν τις ρίζες τους στην Ανατολή.

Η Αττική και η Κρήτη είναι οι πρώτες περιοχές που φαίνεται πως δέχτηκαν τις ανατολικές επιδράσεις στην τέχνη υπό την καθοδήγηση ή την επήρεια μεταναστών τεχνιτών, αλλά και από τις εισαγωγές τεχνουργημάτων, ήδη από τα τέλη του 8ου αι., καθώς στο β' μισό του αιώνα οι Ασσύριοι εκτόπισαν τους Φοίνικες εμπόρους και τεχνίτες, οι οποίοι καθ'οδόν προς τη Δύση πέρασαν από το χώρο του Αιγαίου και κάποιοι απ' αυτούς φαίνεται μάλιστα να εγκαταστάθηκαν και μόνιμα σε ελληνικά εδάφη.

Επιδράσεις έφτασαν επίσης στην Ελλάδα και από τους Έλληνες εμπόρους της Ανατολής που εγκαταστάθηκαν στον εμπορικό σταθμό της Al Mina στη βόρεια Συρία, αλλά και από την εμπορική αποικία των Ροδίων στους Σόλους της Κύπρου.

Τα δάνεια από την Ανατολή, περισσότερο εμφανή στην κεραμική, περιορίστηκαν

ωστόσο στους τομείς της τεχνικής και της θεματολογίας. Τα ξένα στοιχεία δεν έγιναν αντικείμενο μίμησης, αλλά μεταλλάχθηκαν και εξελληνίστηκαν μέσω μιας δημιουργικής αφομοίωσής τους με την ελληνική τέχνη. Παράλληλα, η ανάπτυξη του εμπορίου έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας πραγματικής κεραμικής βιομηχανίας που εξήγαγε τα προϊόντα της σε όλο το γνωστό κόσμο.

Οι Χαλκιδείς και Ερετριείς εκτοπίστηκαν από την πρώτη θέση στην παραγωγή και εξαγωγή κεραμικής, λόγω του Ληλαντίου πολέμου, αλλά και λόγω εμπλοκής της Κορίνθου στον εμπορικό ανταγωνισμό. Έτσι, το πρωτο-κορινθιακό Εργαστήριο γίνεται το σημαντικότερο εργαστήριο κεραμικής στον ελληνικό χώρο και τα αγγεία του, σε μικρά κυρίως σχήματα με κυρίαρχο τον αρύβαλλο, ταξίδεψαν σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο. Στην κορινθιακή εικονογραφία εισήχθη ένας αριθμός από ανατολίζοντα κοσμήματα και όντα, τα οποία διαδόθηκαν ευρύτατα μέσω του εμπορίου. Στον μελανόμορφο ρυθμό, ο οποίος εμφανίζεται γύρω στο 700, η χάραξη και τα επίθετα χρώματα προσδίδουν ζωντάνια στις μελανές μορφές, ενώ η αφηγηματικότητα των σκηνών που απεικονίζονται τείνει να κερδίζει συνεχώς έδαφος. Παράλληλα ασκείται και η τεχνική του περιγράμματος. Στην Κόρινθο ξεκινά επίσης η επική αφήγηση με πρωτοπόρο τον Ζωγράφο του Αίαντα (περ. 690-675), ενώ γύρω στο 660 εμφανίζεται ο πολύχρωμος ρυθμός.

Γρήγορα και δυναμικά ωστόσο μπήκε στον εμπορικό ανταγωνισμό και η Αθήνα, με το πρωτο-αττικό εργαστήριο, το οποίο παρήγαγε μεγάλα κυρίως σχήματα αγγείων, στο σώμα των οποίων η μυθική αφηγηματική εικονογραφία κατείχε κυρίαρχη θέση. Ανώνυμοι μεγάλοι ζωγράφοι συνεχίζουν να ξεχωρίζουν, όπως ο Ζωγράφος του Αναλάτου, με τις γεωμετρικές ακόμη επιδράσεις και τη χρήση της σκιαγραφίας, παράλληλα με την τεχνική του περιγράμματος. Γύρω στο 650-640 εμφανίζεται και στην Αθήνα ο μελανόμορφος ρυθμός.

Σημαντική παραγωγή κατά την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο έχουν τα εργαστήρια της Ανατολικής Ελλάδας, όπου αναπτύσσεται ένας ιδιαίτερος κορινθιάζων ρυθμός, ο ρυθμός των αιγάνων, που θα κυριαρχήσει για περίπου έναν αιώνα. Στην Κρήτη από το 700 περίπου ξεκινά η ανατολίζουσα τεχνοτροπία. Στην ηπειρωτική Ελλάδα ιδιαίτερα σημαντικά εργαστήρια αναπτύσσονται στο Άργος, τη Λακωνία, τη Βοιωτία, την Εύβοια, τις Κυκλάδες (με ιδιαίτερα σημαντικά νησιώτικα εργαστήρια που ακολουθούν τη μεγάλη παράδοση των γεωμετρικών χρόνων) και τη Μεγάλη Ελλάδα, όπου ξεχωρίζει το έργο του ζωγράφου Αριστόνοθου.

Μέχρι το τέλος του 7^{ου} αιώνα εξαφανίζονται τα τεχνοτροπικά και άλλα δάνεια από την Ανατολή και αρχίζει μια αντίστροφη πορεία, στην οποία ελληνικά στοιχεία μεταλαμπαδεύονται και υιοθετούνται από Ανατολή και Δύση, με την Ετρουρία να αναδεικνύεται στο μεγαλύτερο αποδέκτη του ελληνικού πολιτισμού.

Οι καλλιτέχνες των ώριμων αρχαϊκών χρόνων (περ. 630/20-500) κινούνται μέσα στον αρχαϊκό κόσμο του 6^{ου} αι., έναν κόσμο όπου σημειώνεται μια νέα αρχή στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή, την επιστήμη, τη φιλοσοφία και την ποίηση, την έννοια του νόμου, έναν κόσμο όπου κυριαρχεί η επιδίωξη του μέτρου και του άριστου. Η τέχνη γνωρίζοντας πια το φυσικό κόσμο, έθεσε συγχρόνως μια δική της νομοτέλεια με ισχυρό πνευματικό περιεχόμενο.

Ο χαρακτήρας της τέχνης την περίοδο αυτή είναι ουσιαστικά θρησκευτικός. Οι θεοί μεγαλώνουν και απεικονίζονται με ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά. Είναι η εποχή που συντελείται –στο μεγαλύτερο βαθμό– η απόδοση ολοκληρωμένων προσδιοριστικών συμβόλων σε συγκεκριμένες θεότητες και οικοδομούνται οι πρώτες μνημειακές «κατοικίες» τους στα κατά τόπους ιερά.

Τα σχήματα και οι φόρμες της κεραμικής που υιοθετούν οι καλλιτέχνες κατά τον 6^ο αι. είναι διαφορετικά από εκείνα του προηγούμενου αιώνα και παρατηρείται εξειδίκευση και διαφοροποίηση μεταξύ κυκλιγογράφων και ζωγράφων άλλων αγγείων, με ιδιαίτερα δημοφιλή σχήματα τον αμφορέα με λαιμό και την υδρία.

Σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από έντονη οικονομική ανάπτυξη και υλική ευμάρεια, δημιουργείται και η συνείδηση της προσωπικότητας του ατόμου. Έτσι, η τάση των ανθρώπων να δημιουργήσουν έργα μόνιμα και ευμεγέθη που να ικανοποιούν τις φιλοδοξίες τους είναι μια φυσική εξέλιξη. Κατά συνέπεια η αναγραφή του ονόματος του καλλιτέχνη (ή του παραγγελιοδότη), είναι μια πράξη εγωισμού, που εμπίπτει ακριβώς στην ανάγκη προβολής του ατόμου και της κοινωνικής του τάξης.

Γύρω στο 630 οι Αθηναίοι κεραμουργοί αρχίζουν να χρησιμοποιούν συστηματικά τη μελανόμορφη τεχνική στην αγγειογραφία τους δημιουργώντας πάνω στις βάσεις που είχε θέσει η Κόρινθος περίπου έναν αιώνα πριν. Έτσι, ξεκινάει ο αττικός μελανόμορφος ρυθμός, ο οποίος μέχρι το 550 θα κυριαρχήσει στις αγορές της Μεσογείου. Σε μια πρώτη φάση ο ρυθμός «κορινθιάζει» (περ. 630/20-570/50), συνεχίζοντας και αξιοποιώντας την παράδοση του ρυθμού των ζώων της Κορίνθου, με πρωτοπόρο τον Ζωγράφο του Νέσσου, ο οποίος θεωρείται και ο σύνδεσμος μεταξύ κορινθιακού και αττικού ρυθμού, παντρεύοντας αρμονικά την κορινθιακή ζωφόρο με την αττική μυθολογική αφήγηση. Με τον Ζωγράφο των Γοργόνων και τον Σοφίλο εμφανίζονται και παγιώνονται οι πλήρεις ζωφόροι με ανθρωπίνες μορφές, συχνά πολυπρόσωπες. Κορινθιάζοντας είναι και οι κυκλιγογράφοι της Ομάδας των Κωμαστών και στη συνέχεια οι ζωγράφοι των κυλικών τύπου Σιάννων, από τους οποίους δημιουργείται ένα νέο ζωγραφικό πεδίο στο εσωτερικό, το μετάλλιο.

Από το 570 περίπου και εξής η αφηγηματική εικονογραφία θα κυριαρχήσει στα αττικά αγγεία, εισάγοντας την τέχνη στον ώριμο αττικό μελανόμορφο ρυθμό (περ. 570/50-530/25). Τομή αποτελεί ο κρατήρας Francois, το μεγαλύτερο αφηγηματικό έργο της αγγειογραφίας μέχρι αυτή την περίοδο, το οποίο σηματοδοτεί το τέλος της εποχής των κορινθιαζόντων ζωφόρων και τη συστηματική αντικατάστασή τους με αφηγηματικές μυθολογικές σκηνές. Η περίοδος έχει να παρουσιάσει πολλούς εξαιρετικούς καλλιτέχνες με κορυφαίους τον Λυδό, τον Ζωγράφο του Άμαση και τον Εξηκία. Ο τελευταίος θα οδηγήσει τον μελανόμορφο ρυθμό στην ολοκλήρωσή του, ενώ θεωρείται και ο εισηγητής της τεχνικής του σκόπιμα κόκκινου. Ανάμεσα στους κεραμείς της εποχής ξεχωρίζει ο Νικοσθένης, που εισάγει νέα σχήματα στο αττικό ρεπερτόριο, εμπνευσμένα από την Ετρουρία, όπως είναι ο «νικοσθένης» αμφορέας, η «νικοσθένεια» πυξίδα και ο κύαθος ή αρύταινα. Την ίδια περίοδο εμφανίζονται και ιδιαίτερες κατηγορίες αγγείων, όπως είναι οι τυρρηνικοί αμφορείς, οι παναθηναϊκοί αμφορείς και οι μικρογραφικές κύλικες.

Οι εικονιστικές σκηνές των αθηναϊκών μελανόμορφων αγγείων του β' μισού του 6^{ου} αι. αποτελούν έναν θησαυρό πληροφοριών για όλες σχεδόν τις πτυχές της ζωής των

Ελλήνων, ενώ σφύζουν και από μυθολογικό περιεχόμενο. Οι επιγραφές και οι υπογραφές των καλλιτεχνών (αγγειοπλαστών ή ζωγράφων) αποτελούν πλέον αναπόσπαστο τμήμα της διακόσμησης του αγγείου.

Εκτός Αττικής ο μελανόμορφος ρυθμός χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα, με το κορινθιακό, το λακωνικό, το βοιωτικό και το ευβοϊκό εργαστήριο να έχουν να επιδείξουν ιδιαίτερα σημαντικές τοπικές παραγωγές κεραμικής. Στην Ανατολική Ελλάδα ο ρυθμός των αιγάρων αντικαταστάθηκε, γύρω στο 560, από τον ρυθμό των Φικελλούρων, που εξακολουθεί να είναι «κορινθιάζων», εισάγοντας όμως και τις ανθρώπινες μορφές στα αγγεία. Ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν οι Ιωνικές κύλικες που παράγονται στη Σάμο (περ. 625-550) και η κλαζομενιακή μελανόμορφη κεραμική, ενώ ξεχωριστά και σημαντικά εργαστήρια δραστηριοποιούνται στη Ρόδο και τη Χίο. Στη Δύση μετά το 630 αναπτύσσεται ο ετρουσκικός-κορινθιακός ρυθμός της Ιταλίας, με χαρακτηριστικότερο προϊόν την κεραμική bucchero. Ο μελανόμορφος ρυθμός φτάνει γρήγορα στην Ιταλία και θα υιοθετηθεί από πολλά εργαστήρια, το σημαντικότερο από τα οποία είναι το χαλκιδικό εργαστήριο (περ. 550-500), με κυριότερο εκπρόσωπο αυτής της τεχνοτροπίας τον Ζωγράφο των Επιγραφών. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει το καιρετανό εργαστήριο, που ειδικεύεται στις υδρίες.

Γύρω στο 530 δημιουργείται στην Αθήνα η ερυθρόμορφη τεχνική, που τη χρησιμοποίησε συστηματικά το εργαστήριο του κεραμέα Ανδοκίδη. Η νέα τεχνική, σύμφωνα με την οποία οι μορφές αφήνονται στο χρώμα του πηλού, οι λεπτομέρειές τους αποδίδονται γραπτά και το φόντο καλύπτεται με μαύρο βερνίκι, προσέφερε μεγάλες δυνατότητες για καλλιτεχνική δημιουργία στους αγγειογράφους και με την έναρξη του επόμενου αιώνα εκτόπισε τη μελανόμορφη τεχνική. Η μετάβαση από τον ένα ρυθμό στον άλλο δεν έγινε απότομα. Αντίθετα, μεσολάβησαν κάποιες δεκαετίες, στη διάρκεια των οποίων εμφανίζονται «δίγλωσσοι» ζωγράφοι ή παράγονται «δίγλωσσα» αγγεία, που δείχνουν γνώση και εφαρμογή και των δύο τεχνικών αγγειογραφίας. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο Ζωγράφος του Ανδοκίδη (θεωρούμενος και εφευρέτης του ερυθρόμορφου ρυθμού), ο Ψίαξ, ο Όλτος, ο Πασέας και πολλοί άλλοι.

Τη νέα τεχνική υιοθετεί αποκλειστικά και εξελίσσει, από το 520 και μετά, μια γενιά καλλιτεχνών, που ονομάζονται «πρωτοπόροι» του ερυθρόμορφου ρυθμού. Ο Ευφρόνιος, ο Ευθυμίδης, ο Σμίκρος και ο Φιντίας είναι τα βασικότερα μέλη αυτής της Ομάδας, που έχει να επιδείξει μια πολύ πλούσια και αξιόλογη παραγωγή.

Από το 499 και μέχρι περίπου το 475, ο ελληνικός κόσμος εισέρχεται σε μια νέα εποχή. Μετά την καταστολή της Ιωνικής επανάστασης από τους Πέρσες και την απώθηση του περσικού κινδύνου οι Έλληνες φαίνεται πως βλέπουν πλέον διαφορετικά τον κόσμο, ενώ ένας ρεαλισμός και μια αυστηρότητα (αυστηρός ρυθμός) κατακλύζουν την τέχνη της γλυπτικής.

Ωστόσο, ο αυστηρός ρυθμός και οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες δεν αντικατοπτρίζονται άμεσα στην αγγειογραφία. Στις αρχές του 5^{ου} αι. η αγγειογραφία συνεχίζει την αρχαϊκή της φάση, που χαρακτηρίζεται από τον ύστερο αρχαϊκό ερυθρόμορφο ρυθμό, στα βήματα που είχαν χαράξει στα τέλη του προηγούμενου αιώνα οι «πρωτοπόροι» του ερυθρόμορφου ρυθμού. Η μετάβαση από την τυραννία στην κλεισθένεια Δημοκρατία αποτυπώνεται στη ζωγραφική τέχνη μόνο ως αλλαγή

του μυθολογικού συμβολισμού, ενώ η τεράστια δημοτικότητα της μορφής της Νίκης στην αγγειογραφία από το 490 και μετά, πρέπει να σχετίζεται με τη μεγάλη νίκη του Μαραθώνα.

Παράλληλα αρχίζει η εξειδίκευση των ζωγράφων, οι οποίοι διαχωρίζονται σε εκείνους που κοσμούν μεγαλύτερα αγγεία και εκείνους που ειδικεύονται σε μικρότερα, ενώ κάνει την πρώτη εμφάνισή της και η τεχνική του λευκού βάθους.

Ο Ζωγράφος του Κλεοφράδη είναι ο κύριος συνεχιστής της παράδοσης των «πρωτοπόρων» του ερυθρόμορφου ρυθμού. Καθιερώνει τον Πήγασο ως επίσημα στην ασπίδα της Αθηνάς στους παναθηναϊκούς αμφορείς και επιχειρεί πρώτος την αλλαγή του δραματικού χρόνου και του ανοίγματος του χώρου, όπως φαίνεται στην υδρία Vicenzio στη Νάπολη, με μια διαφορετική απεικόνιση της άλωσης της Τροίας. Ο σύγχρονός του, Ζωγράφος του Βερολίνου, με την ιδιαίτερη τεχνοτροπία του και τις αιωρούμενες μορφές στο μαύρο βάθος του αγγείου, είναι ο μόνος που ασχολείται συστηματικά με σπουδές ζώων. Οι κυκλιογράφοι είναι ιδιαίτερα ικανοί αυτή την περίοδο: ο Ζωγράφος του Βρύγου είναι ειδικός στη διακόσμηση της εξωτερικής όψης των κυλίκων, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην αποτύπωση του περιβάλλοντος χώρου και τη χρήση ενός αραιού διαλύματος για την απόδοση τρισδιάστατων μορφών, τεχνική που πλησιάζει τη σκίαση. Ο Δούρης θεωρείται δεξιοτέχνης στην κόσμηση των μεταλλίων και ο Μάκρων κορυφαίος στην απόδοση ντυμένων μορφών σε κίνηση. Παράλληλα συνεχίζεται και ο μελανόμορφος ρυθμός, που, στο κύκνειο άσμα του, συνδυάζεται με το λευκό βάθος, με πρωτεργάτη τον Ζωγράφο του Εδιμβούργου και σημαντικά εργαστήρια εκείνα του Διόσφου και της Σαπφούς.

1.3 Βιβλιογραφία για μελέτη

Λαμπρινουδάκης, Β.Κ. 1988. *Η Αρχαϊκή Ελληνική Αγγειογραφία. Α. Η Πρώιμη Αρχαϊκή Εποχή*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Μπουρνιά-Σημαντώνη, Ε. 1997. *Αρχαιολογία των Πρώιμων Ελληνικών Χρόνων. Οι Αιώνες της Διαμόρφωσης (1050-600 π.Χ.)*. Αθήνα: Καρδαμίτσα (ISBN: 960-354-060-9).

Στεφανάκης, Μ.Ι. 2012. *Κλασική Αρχαιολογία: Βασικές Αρχές και Επισκόπηση της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης, 11^{ος}-4^{ος} αι. Μέρος Α', Εισαγωγή – Κεραμική/Αγγειογραφία*. Αθήνα: Ιάμβλιχος. ISBN: 978-960-268-201-2.

Τιβέριος, Μ.Α. 1981. *Προβλήματα της Μελανόμορφης Αττικής Κεραμικής*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Τιβέρος, Μ. 1976. *Ο Λυδός και το Έργο του. Συμβολή στην Έρευνα της Αττικής Μελανόμορφης Αγγειογραφίας* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 23). Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ. – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Beazley, J.D. 1993. *Η Εξέλιξη του Αττικού Μελανόμορφου Ρυθμού* (Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 134). Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία (ISBN: 960-703-627-Λ). Τίτλος πρωτοτύπου: *The Development of the Attic Black-Figure, Revised edition*. Bothmer, D. Von, Moore, M.B. (επιμ.). Berkeley: University of California Press, 1986². (URL: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft1f59n77b/>).

Boardman, J. 2001^{2α}. *Αθηναϊκά Μελανόμορφα Αγγεία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα (ISBN 960-354-002-1). Τίτλος πρωτοτύπου: *Athenian Black-figure Vases*. London: Thames and Hudson, 1991².

Boardman, J. 2001^{2β}. *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα Αγγεία. Αρχαϊκή Περίοδος*. Αθήνα: Καρδαμίτσα (ISBN: 960-354-106-0). Τίτλος πρωτοτύπου: *Athenian Red-figure Vases: The Archaic Period*. London: Thames and Hudson, 2000².

Boardman, J. 2001^γ. *Πρώιμη Ελληνική Αγγειογραφία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα (ISBN: 960-354-115-X). Τίτλος πρωτοτύπου: *Early Greek Vase Painting: 11th-6th Centuries BC*. London: Thames and Hudson, 1998.

Cook, R.M. and Dupont, P. 2002². *East Greek Pottery* (Routledge Readings in Classical Archaeology Series). London: Routledge.

Sparkes, B.A. 2000^α. *Ερυθρόν και Μέλαν. Μελέτες στην Αρχαία Ελληνική Κεραμική*. Αθήνα: Παπαδήμας. Τίτλος πρωτοτύπου: *The Red and the Black: Studies in Greek Pottery*. New York: Routledge, 1996.